

CSORTÁN FERENC

DÉLKELET-EURÓPA REJTŐZKÖDŐ NEMZETE

Sok évszázados hagyományok, regionális tudatok, kulturális önazonosságok veszték el, kisebbségi helyzetbe került etnikai csoportok fizikai pusztulásnak, netán gyors asszimilációnak voltak kitéve, vagy pedig el kellett vándorolniuk. És e mondat jelen időben is érvényes.

■ A kezdetben legalább a városokban egységesnek tételezett ókori balkáni latinság a 6. századi avar, illetve szláv inváziók nyomán egymástól elválasztott, elszigetelt csoportokra szakadt. E csoportok a különben sem nagyszámú és nagy kiterjedésű síkságokról és dombvidékekről a magasabb hegységekbe szorultak. Valamikor már a Kr. u. első évezred második felében (talán a 6–7. századi balkáni szláv bevándorlás után) jellemző gazdasági tevékenységük a pásztorkodó állattartás lett, illetve – a Balkán-félsziget sajátos domborzati feltételeiből fakadóan – annak egy különleges, „legelőváltó” (újkori szakszóval „transzhumáló”) változata. Ez azt jelentette, hogy voltak állandó téli szállásaik (az utóbbi évszázadokban szilárd, jól védhető kőházak), de kora tavasztól késő őszig több száz kilométeres távolságokat jártak be nyájaikat legeltetve. Ebben az időszakban a teljes nagycsalád: három, netán négy nemzedék kelt vándorútra a Balkán nagy hegyvonulatainak a gerincein, útközben ideiglenes szállásokon élve. A juhászat megannyi feladatát kellett folyamatosan végezniük (például a sajtkészítést), és ezenkívül állandó fegyveres készenletben voltak, védelmezve életüket, az állatokat és ingó javaikat az időjárás veszedelmeitől, a rablóktól és a vadállatoktól. Ez volt a férfiak dolga. Az asszonyoké a gyapjútakarók és szőnyegek, az egyéb textíliák készítése, a gyermeknevelés, illetve a nyári vándorlások során az ideiglenes, helyszínen talált faágakból készített szállások építése volt.

Ez a sajátos gazdasági tevékenység és létforma a szabadságnak igen magas fokát jelentette, nagy mobilitást, de a veszélyeknek való kitettség-

get is. A közigazgatás, illetve a „hatalom” legfeljebb a téli hónapokban érte utol őket, és nem lehetett az év folyamán folyamatosan adót szedni tőlük. Jellemző kötelezettségeik, sajátos adófajták voltak, mint a „juhötvened”, valamint a katonászkodás (több családnak kellett egy fegyveres katonát kiállítania). Az idők folyamán a legelőváltó pásztorkodás, valamint a fegyveres készenlét, illetve a katonai szolgálat meghatározó jellegzetességük lett a nyelvük, valamint a keleti kereszténységhez (ortodoxiához) való tartozás mellett.¹ A velük szomszédságban élők *vlachok*nak nevezték őket, ők saját magukat (legalább is jelentős részük) *armânnak* („aromán”). Erre következtethetünk abból a tényből, hogy a 19–20. század folyamán a thesszáliai hegyvidéken, Epiruszban és a mai Macedónia területén élő utódaik többsége így nevezte-nevezi magát. A név kapcsolata a „román” (a. m. római) szóval tagadhatatlan.

A római hódítás óta a 20. század legelejéig a Balkán-félsziget (rövid időszakokat kivéve) nagy „transzkontinentális” – a római, a bizánci és az oszmán – birodalmak része volt. (Szintén birodalomnak tekinthető a viszonylag nagy kiterjedésű, többnyelvű, többkultúrájú és rövidebb ideig fennálló középkori szerb, bolgár, illetve magyar állam is.) A Balkán-félsziget etnikai-nyelvi-vallási-foglalkozási közösségeinek („népeinek”, „törzseinek”), közöttük a vlachoknak is ehhez a nagy kiterjedésű és igen változatos kultúrájú, de *politikailag, közigazgatásilag* hosszú időn át *egységes térséghez* kötődik a története. Általában egymással szomszédságban vagy éppen összekeveredve, természetesen különféle akkulturációs hatásoknak, kölcsönös kulturális befolyásoknak is kitéve, amelyek azonban a középkorban sokkal lassabbak voltak, sokkal több időn át konzerválták az identitás megannyi összetevőjét, mint az utóbbi két évszázadban.

A legújabb korban, évezredek-évszázadok után hirtelen, a Balkán-háborúk (1912–1913) során államhatárok szabdalták fel a térséget. E határok nem voltak, nem lehettek nyelvi-kulturális határok, hanem a helyi „kishatalmak” vagy a távoli nagyhatalmak politikai érdekei alapján vonták meg őket. Elsődleges következményük e sok évszázados gazdasági rendszer, illetve életmód válságba kerülése, majd gyakorlatilag összeomlása volt. (A balkáni vlachokon kívül két más, hasonló foglalkozású-életmódú közösség volt a térségben: a görög nyelvű, ortodox szarakacsánok/karakacsánok, valamint a török nyelvű muszlim jürükök, mindhármat egyaránt sújtották e legújabb kori országhatárok.) A Görögországban, Albániában és Bulgáriában élő töredékeik fokozatosan feladták a pásztorkodást, le kellett települniük, és e folyamat harmadik lépése a többségbe való beolvadás lett.

A Balkánon az Európa és a világ más térségeiben megfigyelt nemzetépítési folyamatok ebben az újkorban vagy éppen az utóbbi évszázadban-évtizedekben zajlanak, mintegy „laboratóriumi” közelségben, a szemünk előtt. Sok évszázados hagyományok, regionális tudatok, kulturális önazonosságok vesztek el, kisebbségi helyzetbe került etnikai csoportok fizikai pusztulásnak, netán gyors asszimilációnak voltak kitéve, vagy pedig el kellett vándorolniuk. És e mondat jelen időben is érvényes. E nagy és tragikusan megkésett történelmi váltás – amelynek eredményeképpen a mai délkelet-európai államhatárok kialakultak (és az Oszmán Birodalom, illetve a török etnikum szinte teljesen kiszorult Európából) – 19. századi előzményei a szerb, görög, bolgár, albán, román nemzeti emancipációs mozgalmakban, a Habsburg Birodalom bosznia-hercegovinai terjeszkedésében leheltek fel. Vagy talán helyesebb, ha az ezek eredeténél található nemzeti eszme és ideológia 18. századi kezdeteit, a felvilágosodást számítjuk a Balkánon is a modernitás, a mai viszonyok kezdetének. (A megkésetttség okának pedig az Oszmán Birodalom és népei történetének sajátos vonásait tekintjük.)

Kis „vlach földrajz”

■ Ma hogyan határozhatjuk meg őket? Délkelet-európai országokban igen hosszú (és bizonytalan) ideje élő etnikum (népcsoport, illetve népcsoportok „hálózata”). Meghatározó jellegzetességük (volt) újlatin nyelvük (a mai román nyelvvel közeli rokonságban), valamint a görögkeleti (ortodox, pravoszláv) felekezethez való tartozás. Sohasem volt saját államuk, ami nemzetté alakulásuk kovásza lehetett volna. Csoportjaik újkori-mai létének minden megnyilvánulása, aspektusa problémás.²

A középkori dokumentumok, úti beszámolók, illetve a Nyugat-Balkán egyes földrajzi nevei alapján a középkori Thesszáliában és Epiruszban, a Balkán-hegységben, Dalmáciában vagy Boszniában azonosíthatók az egykori nagyobb kiterjedésű vlach lakosságú területek. A 19. század második felében megindult céltudatos kutatások már jól körülírható és a középkoriaktól eltérő, általában kisebb területre kiterjedő földrajzi terekben, településeken találják a vlach-aromán lakosságot. E terek ma (a 19. század végétől napjainkig) a következők: a Pindosz- és a Grammosz-hegység a mai Görögország északi részében, Thesszália és Epirusz határvidékén, továbbá a Zagori-hegyvidék Epiruszban, Joánnina szomszédságában, e várostól északra. Szintén a történelmi Epiruszhoz tartozik a mai Albánia déli része; itt volt – Korçë városától nyugatra, a hegyek között – a balkáni vlachok 18. századi nagy gazdasági és kulturális központja, Moschopolis (ma a romokkal teli, pásztorok lakta Voskopojë falucska). Jelenleg Albánia-szerte számos településen éltek-élnek vlachok, illetve asszimilálódott leszármazottaik. Moschopolis volt a központja annak a kereskedelmi és kézműipari hálózatnak, amely már a 17. század közepén létrehozta erdélyi (nagyszebeni majd brassói) kereskedőkompániáit. A város az 1740-es években élte virágkorát 60 ezer lakossal, kézműves céhekkel és kereskedelmi vállalatokkal, egy színvonalas oktatási intézménnyel („Új Akadémia”), nyomdával, több tucat kolostorral, templommal. Utólag visszatekintve eléggé rejtélyes, hogy mindez a görögösödést szolgálta, nem pedig a saját identitás kiépítését. A saját identitás „felfedezése” és felértékelődése a 18. század közepe táján kialakuló magyarországi kereskedőkolóniáikban történt meg, amint ezt később kissé bővebben is bemutatjuk.

A város 18. század végi pusztulása után az itteni lakosság nagy tömegben széttrajzott Délkelet-Európába, a mai Szerbia, Macedónia, Bulgária, Bosznia, majd a Habsburg Birodalom ausztriai és magyarországi területeire. Jelenleg 400 ezerre tehető egész Délkelet-Európában a nyelvüket még őrző arománok száma.³

Történelem

■ Eredetük, mint minden népé, bizonytalan. Kézenfekvő feltételezés, hogy a Krisztus előtti második évszázad végén kezdődő balkáni római hódítás és meggyökerezés során alakultak ki csoportjaik és nyelvük (római bevándorlók, valamint balkáni őslakók, illírek, trákok stb. keveredése során). Dolgozatunknak nem tárgya eredetük és korai történetük vizsgálata, de megemlíthetünk mégis egy, a 19. században elsősorban régészeti leletekre alapozott hipotézist: az úgynevezett „Jireëek-vonalat”.⁴ E képzeletbeli határvonal a mai Albánia északi harmadától délre indul, eléri Serdica (a mai Szófia) városát, majd a Balkán-hegység gerince mentén a Fekete-tengerig ér. A késő ókori Balkán kutatói szerint e vonaltól északra a latin, délre pedig a görög volt/vált a legelterjedtebb nyelvvé. Eszerint az aromán (illetve talán a román) nyelv (etnikum) kialakulásának helye e vonaltól északra lehetett. De nem mindenki fogadja el e „forgatókönyvet”, így a görög és a román „nemzeti tudományok” sem. Az előbbieket szerint a vlachok nem is vlachok, hanem „vlachofón hellének”, egykor ellatinosított görögök, jelenleg (sőt egész történelmük során) lojális hellén hazafiak. A ro-

mán nyilvános diskurzus szerint az aromának (macedorománok) a román etnikum (illetve jelenleg a román nemzet) tagjai, nyelvváltozatuk (változataik) az egységes román nyelv négy „dialektusának” egyike, és a Dunától északra kialakult, latin-dák szintézis eredményeként létrejött nép tagjaiként vándoroltak a Balkán-félszigetre.

Az elnevezésük sem egységes, hiszen nevezik-nevezték őket vlachnak, kucovlachnak (Görögországban), cincárnak (Szerbiában), macedóniainak („macedonean”, „macedoromân” vagy „machedon”), újabban „aromân”-nak (Romániában). A 18. század végén jelent meg az „aromán” (*aroumain*, *aromanian* stb.) név, majd terjedt el a tudományos világban a német Gustav Weigand monumentális monográfiája nyomán.⁵ A „vlach” az ókorban a kelták neve volt, majd a germán és a szláv nyelvekben a latin nyelvváltozatokat beszélő népeké. (Köztudott, hogy ebből a szóból származik az *olasz* és *oláh* szavunk.)

Persze a ma *aromán* gyűjtőnévvel megnevezett etnikum sem egységes. Különálló csoporttudata, illetve többé-kevésbé sajátos dialektusa van (volt) a dél-albániai *färşerotok*nak, a közép-albániai, Myzeqe-vidéki *muzăchiari*, az észak-görögországi *grămoşteni* csoportoknak, valamint a mai görög–macedón határ által kettévágott Meglen-Moglen falucsoport lakosainak. A megleniták dialektusa erősebben különbözik a másik háromtól, és itt jött létre a vlach településhálózat egyetlen muszlim közössége, Nanti, amelynek aztán az 1923 utáni görög–török lakosságcsere során távoznia kellett Törökországba (Tráciába).⁶ A vlach/aromán csoportok további alcsoportokra, törzsekre való „lebontását” Zef Mirdita, a Horvát Történelmi Intézet kutatója végezte el egy nemrég megjelent tanulmányában.⁷

A *vlach* csoportnév jelentése valamikor, évszázadokkal ezelőtt megváltozott, „kitágult”, hiszen egy idő után (a Kr. u. második évezred második felében) már nem egy nyelv által meghatározott népcsoportot, hanem egyre inkább egy sajátos foglalkozású-kultúrájú (a nomadizálás miatt szinte állandóan mobilis, pásztorkodó-katonáskodó) és egyre inkább szerbül kommunikáló, jellegzetes szerb személynveket viselő társadalmat jelentett. Így illeszkedtek be a balkáni oszmán katonai rendszerbe, keresztény segédcsapatokként, utak, hegyszorosok, hidak őreiként. (E „fegyvernem” oszmán neve *müszellem* vagy *martoloz*, ebből származnak a magyar *martalóc*, valamint a görög *armatolosz* szavak.) A törökök által adott etnikai nevük (a „vlach” szó oszmán változata) az *iflak*.

„Vlach” néven érkeztek be nagy tömegek a 17. század közepén a Habsburg Birodalom közigazgatása alatti Horvátországba, ahol aztán a határőrezredek autonóm területein telepítették le őket, ott adtak nekik privilégiumokat (például Krajinában). A 20. század végéig (illetve egy töredékük mindmáig) a horvátországi szerb kisebbséget képezték-képezik. A „vlachok” Magyarországon is megjelentek a hódoltság korában, általában azokon a településeken, ahol erődítmény, vár, illetve oszmán helyőrség volt. E szerb lakosságot (Pest, Szeged, Arad, Várad, Borosjenő, Eger, Temesvár későbbi szerb városi polgárságának elődeit) a 18. század folyamán már hiba lenne vlachnak (balkáni románnak) tekinteni, de életmódjuk, kollektív autonómiájuk intézményei és sajátosságai egyértelműen a hajdani vlachok öröksége.

Meg kell említenünk néhány (latin eredetű, illetve a mai románokkal rokon) balkáni népcsoportot, amelyek *nem* tartoznak dolgozatunk tárgyához. Ezek a következők.

– Az Isztriai-félsziget közepének néhány hegyvidéki falujában élő, eltűnőben levő „isztrorománok”.⁸

– Az adriai tengerparton, Isztria és a Kotori-öböl között egykor élt dalmátok (nyelvük utolsó beszélője a 19. század végén halt meg).⁹

– A dalmát tengerpart közelében levő hegységekben a középkorban jelen lévő „morlakok”. Görög eredetű nevük (*mavrovlachos*) jelentése „fekete vlach”, vélhetően fekete gyapjúöltözékük miatt kapták azt. (Más magyarázat szerint a név szláv ere-

detű, jelentése „tengeri olasz”.) A 18. században nyugati utazók még találtak velük, utóbb elvándoroltak-elenyésztek, ottlétük emlékét néhány földrajzi név őrzi (Durmitor, Pârlitor, Bucur, Ursul, Rätunda, Visitor).

– A Timok folyó (a Dunának a Vaskapu közelében levő jobb oldali mellékvíze, jelenleg az alsó szakaszán szerb–bolgár határfolyó) vízgyűjtő medencéjében élő nagyszámú népességnek is a mai neve „vlach”. A 18. században települtek ide a mai Olténia területéről, dialektusuk egyértelműen ama táj népnyelvének egy archaikusabb és szerb átvételeket tartalmazó változata. A szerb államiság újkori története során mindig megkülönböztették őket a „cincároktól”, a mai Albániából, Észak-Görögországból vagy Macedóniából származó (aromán) pásztoroktól-kereskedőktől.¹⁰

– A mai Vajdaságban, a Duna és a mai szerb–román határ között élő román kisebbség. Eredetében, nyelvében és önazonosság-tudatában azonos a bánági románssal, amellyel a trianoni békeszerződés értelmében megvont határok választották el. Persze az a tény, hogy a 20. század folyamán egyazon állam határain belül egymással rokon (e közösségek, illetve az anyaország hangadó értelmisége szerint azonos) népcsoportok élnek, és eltérő néven nevezik őket, mi több, a helyzetük, kezelésük is eltérő – és ez erősen meghatározta-meghatározza identitásukat, a felettük gyámkodó hatalmi-közigazgatási központok és saját elitjeik (ha vannak), reprezentatív szervezeteik magatartását –, bizonyos helyzetekben feszültségeket is okozhat.¹¹ Nemzet? Nem. De ott van valamiképpen minden újkori-jelenkori balkáni nemzet „biológiai anyagában”, történelmében, megannyi kulturális hagyományában. Alkalmassint ugyanazon eredetű-hagyományú, de a 19–20. századi új határok különböző oldalaira került csoportjai ma eltérő nemzetek tagjai: görögök, albánok, szerbek, horvátok, bolgárok, románok. Ámbár e szétszakadás annyira friss esemény, hogy a fenti nemzetekbe beolvadt hajdani vlachok egy része még számon tartja közös eredetét, családi gyökereit.¹² Jó pár hajdani vlach származék ma magyar vagy osztrák, amint erről is szólunk a továbbiakban. A balkáni vlach-aromán etnikum kisebb-nagyobb csoportjai, szórványai megtalálhatók Görögországban, Macedóniában, Albániában, Romániában, Szerbiában, valamint több nyugati államban (USA, Németország, Franciaország, Nagy-Britannia), ahol megannyi kulturális egyesületük van, és kiadványokkal, illetve – manapság természetesen – honlapokkal rendelkeznek a világhálón.

„Vlach diskurzusok”

■ A tárgyról különböző megközelítésben lehet írni, és ezek „műfajaik” függvényében különböznek egymástól. Egyik legkézenfekvőbb változat a néprajzi: a 19. század második felétől a 20. század közepéig (amíg még volt hagyományos kultúra) jó pár tudományos igényű felmérés, gyűjtés készült. Néhány „nagy név”: a már említett Weigand, Theodor Capidan (1879, Prilep, Macedónia – 1953, Bukarest), Pericle Papahagi (1872, Avdela, Görögország – 1943, Szilisztra, Bulgária), Tache Papahagi (1892, Avdela, Pindosz, Görögország – 1977, Bukarest). E téren a legújabb kutatási eredmény a balkáni albán, aromán és görög pásztorkodás technikáinak és szaknyelveinek monografikus bemutatása és összehasonlítása.¹³

Más kutatási irány a nyelvészeti. Az említett korszakokon kívül e téren is jelentős eredmények születtek, a legutóbbi években is. Ezek a nyelvészet újabb elméleteinek, a fiatal, jól képzett kutatók jelentkezésének, a megnyílt utazási lehetőségeknek és a balkanisztika politikai okokból bekövetkezett felértékelődésének köszönhetőek. (Ez utóbbi átmenetinek bizonyult, a jelenlegi politikai konszolidációs folyamatok miatt a balkanisztikát ismét mellőzik.) Különben a balkáni aromán-meglenoromán nyelvváltozatokat egyesek a román nyelv dialektusainak tekintik, mások pedig önálló nyelvnek/nyelveknek.¹⁴ A legkorábbi kéziratos vagy éppen nyomtatott nyelvemlé-

kek a 18. század elejétől a 19. sz. elejéig terjedő időszakban keletkeztek. Mind nyelvi anyaguk, mind pedig tartalmuk miatt kiemelkedően jelentősek. Milyen szövegek ezek? Például egy fametszetes szentkép felirata (1731), egyházi szertartáskönyv, templomi falkarcolatok, Theodor Cavallioti görög–albán–aromán ábécéskönyve-szöszedete (1770), Constantin Ucuta, a poznańi „macedovlah” egyház esperesének aromán nyelvű vallásérkölcsei tankönyve vagy a *Nea Paidagogia* (1797). Ide sorolható még Moschopolisi Dániel görög–vlach–bolgár–albán olvasókönyve, a korabeli Moschopolis társadalmának a bemutatása, amelynek előszavában a szerző megfogalmazza népe számára a követendő utat. (A könyv második kiadása 1802-ben jelent meg. A rímelő verssorokat itt rím nélkül fordítottam.) „*Albánok, Vlachok, Bolgárok és más nyelvűek, örvendeztetek / És készüljétek arra, hogy Romaioszokká* [rómaiakká, azaz görögökké – Cs. F.] *váljatok. / Hagyjátok a barbár nyelveket és hangzásokat, / Hogy mindez utódaitok számára csak mítosznak tűnjék.*”

E korai nyelvi építkezés „koronája” Rosa György Konstantin (1786, Monastir–1847, Temesvár) pesti egyetemi orvos két nyelvkönyve, amelyek Pesten jelentek meg 1808-ban, illetve 1809-ben. Tartalmi, nyelvi, ideológiai vonatkozásai igen komplex kérdéseket vetnének fel, ami meghaladja dolgozatunk szándékait. A görögöket csak „szomszédnak” tekinti, az aromán nyelvet pedig a Dunától északra, több állam területén élő románság nyelve egyik válfajának. Javasolja a latin ábécé használatát, valamint egy egységes román nyelvi norma kialakítását. A sort Mihail Boiagi (Bojadzsi) (kb. 1780 – kb. 1842), a bécsi aromán kereskedőközösség (Budán született) görög nyelvtanárának német és görög segédnyelvű aromán nyelvkönyve zárja 1813-ban.¹⁵ Ugyancsak fellendült a különböző vlach csoportok népzenejének a kutatása is, aminek szintén van műszaki (a jobb rögzítő és sokszorosító berendezések), személyi (érdeklődő, felkészült fiatal szakemberek), illetve politikai oka. (Ez utóbbi kapcsán megjegyezzük, hogy Görögország – Európai Unió tagsága okán – egyre nyitottabbá válik a politikai vagy etnikai okokból elűzött-elvándorolt személyek, illetve az érdeklődő szakemberek látogatási, kutatási szándéka iránt.)¹⁶

A harmadik nagy diskurzusrány természetesen a történelmi. Már az eddigiekből is kiderülhet, hogy ez tulajdonképpen megírhatatlan. Mármint egységes nemzeti (vagy ennek analógiájára intézményi) történelemként, ahogy „megszoktuk” a 20. század elejéig. Hiszen minthogy nem nemzet, a múltjukról megtudott információk nem szerkeszthetők kronologikus sorba, és még kevésbé köthetők egy területhez. Az arománok/vlachok régebbi történetére tehát a térbeli és időbeli diszkontinuitás a jellemző. Vagy ha mégis egységes diskurzussal próbálkozunk, annak tere a teljes balkáni térség, kiterjesztve azt Ausztriáig, Magyarorszáig, a dunai fejedelemségekig, Lengyelorszáig, Poroszorszáig. A „vlach élettér” ráadásul a 18–19. században magába foglalta Isztambult, Alexandriát, Szmírnát, Velencét, Triesztet, Odesszát, Moszkvát, Cadixt is. Időben pedig Kr. előtt 180 körül kezdődne, a Balkán-félsziget római meghódításának kezdetével – és máig is tartana. Ezért aki a múltjukra kíváncsi, az a középkori balkáni államok (Bizánc, a szerb, illetve bolgár állam, az Oszmán Birodalom) történetét, azok dokumentumait fogja vizsgálni, vagy a térség fontosabb múltbeli intézményeivel (az ohridi, majd peæi ortodox metropóliák vagy a térség fontosabb kolostorai, illetve a 17. századtól a velencei, erdélyi, magyarországi, ausztriai „görög” kereskedőtársaságok) kapcsolatos iratokat. Ezekhez adódnak az európai hatalmak (például az Osztrák–Magyar Monarchia¹⁷ vagy Franciaország stb.) balkáni konzulátusainak diplomáciai iratai a 19–20. század fordulójáról, az első és a második világháborúk résztvevő hatalmainak külpolitikai és katonai iratai, valamint a román kormányzat balkáni arománokat támogató (oktatási és vallási) politikájának dokumentumai az 1860-as évektől az 1940-es évek végéig. Vallásilag (egyes kutatók szerint) az első évezredben a nyugati kereszténységhez tartoztak, majd az első bol-

gár cárság idején átvették a keleti liturgiát (és a szláv egyházi nyelvet). E bolgár állam bukása után (a 11. század elején) a Dunáig visszaállt bizánci uralom a vlachok számára Vranje székhellyel püspökséget hozott létre, amit alárendeltek az ohridi érsekségnek. (A középkor folyamán ehhez tartoztak a két román fejedelemség 14. századi megalapításától a moldvai és havasalföldi metropoliták is.) A keleti egyház, illetve a balkáni ortodoxok szláv nyelve és kultúrája meghatározta a középkori vlachok névadási szokásait is. Első név szerinti említésük, az Ohridi-tó és a Preszpa-tó közötti macedóniai területen 976-ban áthaladó „fuvaros vlachokra” vonatkozik. De különböző bizánci dokumentumok olyan információkat őriztek meg, amelyek utalnak a korábban itt élt „protovlach” (protoromán) népességre.¹⁸ A 10. század után egyre több, egyre változatosabb információink vannak a balkáni vlachokról. A középkori állapotokról a bizánci történelmi irodalom, a nyugati utazók, a keresztes hadjáratok krónikásai, a szerb királyok adománylevelei, majd oszmán kori jogi-közigazgatási iratok szólnak. Különösen a régebbi történetükre vonatkozó források ismertek a nem kevés, az 1860-as évektől Romániában újra és újra kiadott „történelmi” munkák révén. A Habsburg Birodalomba került, majd Mária Terézia korában letelepedésre, 1774-ben pedig az állampolgárság felvételére (hűségeskü letételére) kötelezett „görög”, ha nem is kizárólag, de többségükben vlach/aromán eredetű kereskedők társadalmáról, kulturális életéről a kereskedőtársaságaik levéltárai, illetve a korszak pénz- és adóügyi, kereskedelmi iratai vallanak.¹⁹ Számos színvonalas történelmi munka jelent meg az utóbbi évtizedekben-években, amelyek fényt vetnek a 18. századi magyarországi (nagyszebeni, brassói, miskolci, tokaji) és ausztriai „görög” kereskedőtársaságok történetére és kulturális tevékenységére, azok szerepére a befogadó ország gazdaságában, kultúrájában, az aromán „nemzeti kibontakozásban”, illetve a modern román nemzeti mozgalomban, továbbá feltárják a balkáni aromán közösségek újkori és legújabb kori kulturális vagy politikai kezdeményezéseit. Hasonlóan gazdag a „cincár” kereskedőknek a 19. század eleji szerb államfejlődésben játszott szerepével, illetve a következő, immár elszerbesedett nemzedék kulturális szerepével foglalkozó irodalom. A mai vlach-aromán szervezetek és különösen a romániai aromán fórumok rendszeresen idézik kiadványaikban a 19. századi, 20. század eleji történelmi munkák adatait. E tevékenység egyértelműen a „nemzetépítést” szolgálja, nem ad hozzá semmi újat az eddigi történelmi tudáshoz. Ugyanakkor természetes, hogy amint egy kutató talál és közöl eddig ismeretlen adatokat, e „vulgarizációs” irodalom azokat azonnal felhasználja, beépíti diskurzusába. Minthogy az említett délkelet-európai országokban (talán legkisebb számban a mai Szerbiában) mindmáig jelen van (az asszimiláció eltérő szintjein) egy vlach/aromán eredetű, a hagyományos nyelv és kultúra bizonyos elemeit még őrző népesség, elég heves „háború” folyik e fogyatkozó közösségek „lelkéért”. Ennek „harcosai” egyfelől az *állam*, amely vagy a saját államnemzet tagjainak tekinti őket (például Görögország, amely nem, vagy Románia, amely annak ellenére támogatja identitásmegőrző törekvéseiket, hogy a román etnikumhoz sorolja őket), vagy pedig kisebbségi jogokat ad nekik (Macedónia, Bulgária, Szerbia), másfelől *saját kulturális vagy politikai szervezeteik*. E mezőnyben érvényesül harmadik tényezőként a „jó szándékú” külföld, az Európai Unió, valamint a világszerte emigrációban, diaszpórában élő arománok (és azok szervezetei, kiadványai, honlapjai). Ide tartoznak - nemzetközi hatásuk okán – a romániai aromán közösség kulturális tevékenységei (sajtó, könyvkiadás, a román rádió nemzetközi aromán adása), amelyek hagyományosan bírják az állam anyagi és logisztikai támogatását. Természetesen itt a vlachokról/arománokról szóló *tudományos* beszéd érintkezik a *politikai* diskurzussal. Kézenfekvő lenne egész tanulmányunkat e köré csoportosítani. Talán nem is hibáznánk, hiszen ki merné tagadni a politikum, az ideológiák jelentőségét mai világunkban? A mai (nemzet)politikai (leegyszerűsítően „nacionalis-

tának” nevezhető) diskurzusok határozzák meg az immár több részre töredezett vlach/aromán etnikai csoportok megnyilvánulásait is. Ezért tehát, az információk rendszerezési szándékával, következzen a jelenkori helyzetre-állapotokra vonatkozó ismereteknek a mai államhatárok alapján történő csoportosítása.

Az arománok a 20–21. században

■ Legújabb kori történetük során (illetve a 20. század elején) legnagyobb tömegeik az Oszmán Birodalom alattvalói. Az 1860-as évektől az emelkedő, modernizálódó román állam elkezdte érvényesíteni közöttük nemzetépítő oktatási és egyházi politikáját, amit az oszmán közigazgatás támogat. Vagy azért, hogy egy elégedett etnikai, kisebbségi („nemzeti”) közösséget nyerjen, és jó politikai kapcsolatokat ápoljon Romániával, vagy pedig azért, hogy a már akkor „rotyogó”, majd nemsokára felrobbanó balkáni „politikai üst” lakosai között fokozza a különbségeket, ambíciókat, feszültségeket. Ekkoriban már több évszázados hagyománya volt a vlachok között a görög kulturális orientációnak (identifikációnak), illetve a görög, sőt görög tájékozódású vlach elitek asszimiláló kezdeményezéseinek. Ezt a folyamatot módosította az aromán népesség egy részénél a román tájékozódás. 1888-ban szultáni irade (rendelet) ismerte el a vlachok azon jogát, hogy nemzeti egyházat hozzanak létre. Az oszmán állam 1905-ben elismerte a vlach (aromán) milletet (etnikai közösséget – a szó jelentése ekkorra már „nemzet”).²⁰ A lépés a szomszédos országokban heves tiltakozást váltott ki. Az arománok nemzeti fejlődésével szembeni görög ellenkezés nyíltan megnyilvánult a Balkán-háborúknban, illetve az 1913-as bukaresti békében. Macedónia felosztása Szerbia, Görögország és Bulgária között gyakorlatilag feldarabolta (megsemmisítette) az aromán népet. Tehát a legújabb történelem a feldarabolás és a szétszórás kora.

Görögország

■ Az ország mai területét a második Balkán-háború utáni bukaresti békében nyerte el (1913). Az 1923-as lausanne-i egyezmény (amely egyebek mellett lezárta a török függetlenségi háborút, és döntött a török–görög lakosságcsereéről) 150–200 ezer arománnal számolt e területen. 1940-ben volt az utolsó olyan népszámlálás, amely megkülönböztette a különböző ortodox népcsoportokat. Akkor 26 750 „vlahoi” élt, 1951-ben 22 736. A romániai nacionalisták szerint 600 ezer nemzettársuk él ma Görögországban. Thede Kahl viszont úgy véli, hogy ma legfeljebb 300 ezer, magát arománnak vagy vlachnak tekintő személy van az országban, ezekből körülbelül 100 ezer beszéli ősei nyelvét. E népesség a Pindosz-hegységben, Epiruszban, Tesszáliában, Macedóniában, a Vermion és az Olümposz hegységvidékén él. A Görögországban élő megleniták száma nem haladja meg a négyezret. A görög állam fel fogásában csak vallási kisebbségek vannak, és egyetlen kisebbségnek a tráciai muzulmánokat tekintik (de azokat sem szabad „török kisebbségnek” nevezni). A görögországi arománokat, albánokat és macedón szlávokat „vlachofón (arvanitofón, szlavofón) helléneknek” tekintik. Hosszú téma lenne a vlachok önazonosság-változatait, azok gyökereit is vizsgálni. Nagy többségük nem érdekelt az anyanyelv oktatásában, annak családon kívüli használatában. Mind büszkén vallják magukat helléneknek, de általában hallani sem akarnak arról, hogy görögök lennének. Jelenleg több mint 200 aromán szervezet működik az országban, legtöbbször aromán a neve, de nem szerepel bennük a „vlach” szó. Tevékenységük kulturális események szervezésére szorítkozik, amelyeken néha több tízezres tömegek vesznek részt. E rendezvényekre újabban a szomszéd országokból, illetve az emigránsok

soraiból is sokan elmennek. De e szervezetek gyanakvással fogadják a külföldről vagy belföldi személyektől érkező azon jelzéseket, melyek szerint a nyelvet ápolni, őrizni kellene, illetve a vlachokat nyelvi kisebbségként kellene kezelni. Az Európai Parlament 1997. június 24-én megszavazta az 1333. számú ajánlását „az aromán kultúráról és nyelvről”, ami sokak kedélyét borzolta, de tagadhatatlanul befolyásolta számos aromán hozzáállását.²¹ Hosszasan sorolhatnánk az identitásukra, illetve eredetükre vonatkozó nézeteket. A médiában nem hallani az aromán nyelvet. De 1994 óta a thesszalóniki Arisztotelész Egyetemen „kucovlah” nyelvtanfolyamokat tartanak. Létrejött a görögországi „Aromán Egyetemi Hallgatók Ligája”, és egyesülete van az utóbbi évtizedekben bevándorolt, „Hellászbán élő Albániai Hellénovlachoknak” is.²²

Macedónia

■ Vlachok nagyobb számban a 18. század végén, az észak-epiruszi Moschopolis albán-muszlim bandák általi ismételt elpusztítása nyomán jöttek. A 2002-es népszámlálás alkalmával körülbelül kilencezren vallották magukat arománnak és meglenorománnak (a köztársaság lakosságának 0,48%-a), de ezt a számot senki sem tekinti valósnak. Arománok a Pelister-hegységben élnek, Štip, Sveti Nikole és Vinica környéki falvakban, Bitola városában, valamint Szkopjében és Velesben. Legnagyobb településük és kulturális központjuk Kruševo, a hivatalos statisztika szerint a város lakosságának 10,5%-át képezik. A Meglen-hegységi (meglenita) vlachok (vlau/vlaszi néven nevezik magukat), akik a macedón–görög határ két oldalára kerültek falvakban éltek, ma nagyrészt beköltöztek a közeli Gevgelija városába. Az arománok imázsa jó Macedóniában. Ennek oka az, hogy egyik nemzeti hősük, az 1903-as kruševói „linden-felkelés” egyik vezetője az aromán Pitu Guli volt. A macedóniai politikában két pártjuk van jelen: az SZVM (Macedónia Vlach Pártja), valamint a DSZV (Vlach Demokratikus Unió). Az alkotmány és az oktatási törvény biztosítja a kis etnikumok számára is a fakultatív anyanyelvoktatást a legkevesebb tíztagú osztályokban. Napi-sajtójuk nincs, négy kis példányszámú folyóirat jelenik meg aromán nyelven, gyakran nagy késéssel. Lélekszámukhoz képest jelentős az arománok jelenléte a médiában (könyvkiadás, tévé, rádió): jelenleg több aromán tankönyv, verseskönyv és folyóirat jelenik meg itt, mint bármelyik másik délkelet-európai államban. A 29 városi rádióállomás szinte mindegyikében van kisebbségi szerkesztőség. Ezek közül a gevgelijai sugároz meglenoromán nyelven, a strugai Radio Kikinek, illetve a kruševói és a kumanovói rádióknak pedig van aromán adása. A nemzeti televízióadó a kisebbségi nyelveken (albán, török, aromán, cigány, szerb, bosnyák, bolgár és görög) is közvetít adásokat.²³

Albánia

■ Az országban nem tartanak olyan népszámlálásokat, ahol az állampolgárok nemzetiségét is kérdeznék. De „mértékadó források” 60-100 ezer közötti aromán népességszámot tartanak reálisnak (mint a körülbelül 220 ezer ortodox egy részét, a többi a görög kisebbség). Az országban az arománokat nem nemzeti, hanem nyelvi-kulturális kisebbségnek tekintik. Az aromán közösség számára a kisebbségi önmeghatározás lehetőséget jelenthetett külföldi munkavállalásra, ami inkább a görög „alternatívának” kedvezett. 1991-ben, egymástól függetlenül, Selenica és Korçë városokban aromán kulturális szervezetek jöttek létre. Mindkettő felvette a kapcsolatot a román konzulátussal. 1992-ben kongresszust tartottak Tiranában, amelyen sok közép- és nyugat-európai, illetve amerikai aromán is részt vett. Óvatos tapogatózás folyik a ro-

mán vagy az aromán nyelv bevezetésére (az albán mellett) egyes ortodox templomokban, mivel ódzkodnak a görögtől.

Ma szinte minden közép- és dél-albániai városban működik egy *Sutsata Armanilor* vagy *Rramanilor* („Arománok egyesülete”), néhol kettő is a véleménykülönbségek miatt. 1995 óta létezik az „Aromán Nők Szövetsége” Tiranában, és évente Korçëban aromán folklórfesztivált tartanak. További (proromán vagy görög „tájékozódású”) egyesületek jöttek létre, közöttük az „Albániai fiatal aromán értelmiségiek szövetsége”. 1992 óta – kihagyásokkal – két aromán folyóirat jelenik meg Tiranában. Nincsenek tévé- vagy rádióprogramok, és egyetlen falusi iskolában van fakultatív aromán nyelvoktatás, ellenben Dél-Albániában 1993 óta 73 görög nyelvű állami iskola működik.²⁴

Bulgária

■ 1923–1940 között a bulgáriai arománok nagy tömegben vándoroltak be Romániába, így ma körülbelül csak háromezere tehető a számuk. Kis számban, de jelen vannak az ország szinte minden régiójában, legtöbben a Rila-hegységben és Szófiában. Első jelentős hullámuk – kereskedők és kézművesek – a 17. században érkezett, és már rég beolvadt a bolgár elitekbe. Második nagy csoportjukat a Grammos-hegységből a 18. században jött pásztorok képezik, ezek leszármazottai között vannak még, akik arománként határozzák meg magukat. Léteznek próbálkozások egyesületek létrehozására, folyóirat kiadására, de túl kevesen vannak ahhoz, hogy rendszeres kulturális tevékenységet folytassanak. A legfontosabb „összetartó szerv” a szófiai román templom, amelynek megvolt a két háború közötti előzménye, és amelyet most újra lehetett alapítani. Egyaránt látogatják a timoki vlachok és az arománok.

Szerbia

■ Moschopolis pusztulása után körülbelül háromezren vándoroltak ide, elsősorban Belgrádba. A 19. század elején részt vettek a szerb felszabadító mozgalmakban. Itteni nevük a „cincár” volt, ami a mai szerb köztudatban „hajdani gazdag görög kereskedőt” jelent. A „vlach” a Timok melléki románok neve. Cincár származású volt két klasszikus szerb drámaíró: Jovan Sterija-Popović és Branislav Nušić. Ma Belgrádban van szervezetük, a „Cincár-Szerb Egyesület”, amely egy kis lapot is kiad. Pár száz tagja van, nagyrészt Macedóniából költöztek ide az utóbbi évtizedek folyamán.²⁵

Románia

■ Mielőtt a mai helyzetről szólnánk, annak „előtörténetét” is említenünk kell, hiszen ez eléggé erősen befolyásolta a Balkán utóbbi 150–200 évének a történetét. A középkor óta folyamatosan vándorolt be balkáni lakosság a két fejedelemségbe; ezek között mindenkor voltak „balkáni románok”, arománok vagy vlachok is. Megannyi bojár család, nem egy fejedelem is származott körükből. De az újkori „vlachmánia”, hasonlóan a szinte egykorú magyar „csángólázhoz”, másról szól: része és tünete volt a nemzetépítés romantikus folyamatának. Alighogy Románia levetkezte az oszmán vazallusi állapotot (az 1859–1877 közötti időszakban), nagy intenzitással beindult a modernizációs folyamat. Ennek egyik szála volt a balkáni testvérek felfedezése és támogatása a román önazonosság kifejlesztése irányában. Aminek eszközei: iskolahálózat, anyanyelvű (de inkább román nyelvű) egyházi élet, valamint ösztöndíjak, továbbtanulási lehetőség az anyaországban. A Balkán-háborúig mindez az oszmán közigazgatás pártfogását is élvezte. A román támogatási rendszer ezt követően is

fennmaradt, a görög és szerb nemzetépítés ellenszele dacára, a második világháborúig, a véres görög polgárháborúig. E nagy erőfeszítés eredményei azonban elenyésztek; a legtöbb balkáni ország „szocialista” volt ugyan, de egymással rosszul kommunikáltak. És a legtöbb aromán a kapitalista oldalon maradt Görögországban élt. Románia, akárcsak a vlach bevándorlás többi „utódállama”, értékes embereket nyert e bevándorlók révén (nem tekintve a nemzedékek óta asszimilálódott családokban született Nicolae Iorgát, Lucian Blagát, Octavian Gogát), megannyi kiemelkedő személyiséget a társadalom minden rétegében és csoportjában (matematikus, költő, jogász, történész, festőművész, szobrász, író). Az utóbbi népszámlálások szerint 25-30 ezer aromán és „macedoromán” él Romániában. Ezek legtöbbször 1923–1940 között vándorolt be, leginkább Dobrudzsába, az ország Fekete-tenger melléki tartományába telepítették őket, a kivándorolt törökök, tatárok, bolgárok helyébe. Minthogy a két háború között, 1940-ig a jelenlegi dobрудzsai határtól délre levő két megyényi terület (az ún. Kadrilater)²⁶ is Romániához tartozott, első hullámban ide települtek nagy tömegeik. 1940-ben, amikor Románia kénytelen volt visszaadni Bulgáriának ezt az 1913-ban elszakított területet, az arománoknak lakóhelyet kellett változtatniuk. A 17–18. században a fejedelemségekbe vagy Erdélybe érkezett arománok már rég asszimilálódtak. (Ennek „motorja” volt a helyiekével azonos ortodox hitük is.) A 19. század második felétől számos – politikailag is befolyásos – szervezetük volt, legjelentősebb a bukaresti Macedoromán Kulturális Egyesület. Ma is fél tucatnál több időszaki kiadványuk és számos egyesületük létezik. Van aromán diákszövetség, Bukarestben és számos (főleg dobрудzsai) faluban pedig több folklórcsoport működik. 1991 óta a Román Rádió nemzetközi szerkesztősége naponta sugároz aromán műsort. Próbálkoznak fakultatív nyelvoktatással, Dobrudzsában aromán (és más kisebbségi nyelvű) rádióadásokkal.²⁷ Talán a legérdekesebb – és legfontosabb – tendenciát egyes aromán szervezetek azon törekvése képezi, hogy ne a román etnikum részének tekintsék őket (ami eddig meg nem kérdőjelezett hagyomány volt), hanem nemzeti kisebbségnek. Ez nem annyira belső fejlődés eredménye (tehát nem az országhoz, a többségi nemzethez való viszonyulásuk változott), hanem annak a ténynek a következménye, hogy a „kinyílt” világban immár több országban (például Macedóniában) az aromán közösség erőteljes kisebbségi diskurzust folytat, tehát kézenfekvő lenne, hogy ugyanaz az etnikum egy másik országban hasonló jogi helyzetben legyen.

A diaszpóra

■ A Horvátországban, Boszniában vagy Magyarországon és Ausztriában egykor élt vlachok beolvadtak, az utóbb jöttek meg igen kevesen voltak/vannak. Tehát e területeken a múlttól, egy alkalmanként eseménygazdag, érdekes múlttól lehet csak beszélni. De az utóbbi évtizedekben világszerte befolyásos aromán szervezetek jöttek létre Franciaországban, Németországban, az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában, Olaszországban. Kiadványaik vannak, illetve igen színvonalas, információgazdag internetes honlapjaik. Törekvéseik nem politikaiak: nem követelnek autonómiát, hanem kulturális fejlődést, a nyelv és az önazonosság őrzését (amire anyaországaik nemigen nyitottak).

Utóirat magyar olvasóknak

■ A tárgy magyar vonatkozása a „görög” (valójában elsősorban aromán) kereskedők nagy jelentősége a magyar gazdaságtörténetben. Mint korábban említettük, Erdélyben már a két Apafi Mihály fejedelemsége idején (a 17. század második felében) kereskedőkompaniákat hoztak létre Nagyszébenben és Brassóban, majd a következő

században behálózta Magyarországot. Bécsben, illetve Alsó-Ausztriában az Oszmán Birodalom Közép-Európába irányuló kivitelét, illetve a Habsburg Birodalom ipari termékeinek a balkáni kivitelét biztosították. Megbízható, tisztességes kereskedők és pénzemberek voltak. A birodalom 18–19. századi háborúí során az államnak nyújtott kereskedelmi és pénzügyi szolgáltatásai fejében sok ilyen „görög” kereskedőt nemessé tettek („a XVIII. század végére a görög eredetű nemesi családok száma 500-ra tehető az országban”).²⁸ Nekik köszönhető, hogy a tokaji bor világmárka lett, az ő kétszintes palotái díszítik Tokaj főutcáját. Ezek egyik legmódosabbjában van a város múzeuma (amely a miskolci Herman Ottó Múzeummal együtt, valamint a „görög” templom melletti Miskolci Magyar Ortodox Egyházi Múzeummal) jól illusztrálja szerepüket a magyar gazdaság fejlesztésében. (Még ha nem is a le a kolónia életének rejtettebb bugyraiba, feszültségeibe, illetve a balkáni szülőfölddel, az emelkedő – erdélyi – román nemzeti mozgalommal, netán a 19. század elején függetlenné vált Görögországgal való kapcsolatainak izgalmas művelődéstörténeti vonatkozásaiba.) Említettük, hogy az (elvetélt) 19. század eleji aromán „nemzeti kibontakozás” terépe nem Moschopolis vagy a többi balkáni vlach közösség volt, hanem a felvilágosodást élő Habsburg Birodalom központjai: Pest, Bécs, Miskolc vagy akár a távoli Poroszországban, Posen (Poznań) városában élő aromán közösség. A már itt iskolázott gazdag és művelt, polgárosodó közösségek tagjai írták az első nyelvkönyveket, kiemelve, hogy nemcsak a görög identitás értékhordozó, az arománok latin eredete ugyanolyan nemes örökség.

■ JEGYZETEK

1. A tájféldrajzi adottságok mellett a bizánci, illetve oszmán közigazgatás és gazdaságfejlődés szerepéről a sajtós „vlach” életmód kialakításában lásd Vass Előd: *A balkáni nomadizmus az Oszmán Birodalom európai tartományaiban*. In: Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomad társadalmak és államalakulatok*. Bp., 1983, 255–280.
2. A rájuk vonatkozó hatalmas irodalomból kiemelkedik néhány hiteles információ és forrás. Neagu Djuvara (red.): *Les Aroumains*. Paris, 1990, Centre d'étude des civilisations de l'Europe centrale et du Sud-Est, 81–96. Bővített román kiadása: *Arománii: istorie, limbă, destin*. Buc., 1996, Ed. Fundației Culturale Române. Hasznos összefoglalás a török Birgül Demirtaş-Coskun dolgozata. Lásd Birgül Demirtaş-Coskun: *The Vlachs: a forgotten minority in the Balkans*. London – Portland, 2001. A fiatal, jelenleg Jénában tanító német Thede Kahl (1971–) ma a vlachok-arománok múltjának, nyelvének, kultúrájának, különböző csoportjaik jelen helyzetének legjelentősebb kutatója, ismerője. Számos tanulmányban vizsgálta mai földrajzi elterjedésüket, nyelvük állapotát és nyelvelmékeiket, reprezentatív szervezeteiket, népzenejüket, eszmetörténetüket. Ezek hasznos válogatása (román fordításban): *Istoria aromânilor*. Buc., 2006.
3. Thede Kahl: *Minderheiten in der Republik Makedonien: eine Chance für die Interkulturalität*. In: Thede Kahl – Izer Maksuti – Albert Ramaj (Hg.): *Die Albaner in der Republik Makedonien*. Wien–Münster, 2006, 153. Birgül Demirtaş-Coskun: i. m.
4. en.wikipedia.org/wiki/Jireèek_Line
5. Gustav Weigand: *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*. Leipzig, 1894–1895.
6. Thede Kahl: *Minderheiten*...i. m.
7. Zef Mirdita: *Vlasi, polinomican narod*. In: *Povijesni prilozi* 33. (2007), 249–269.
8. Helyi nevük „csiribiri”. Róluk és a meglenorománokról lásd Gheorghe Zbucnea: *Cazurile istroromânilor și meglenoromânilor*. http://www.istrianet.org/istria/linguistics/istrorumeno/zbucnea_ch9.htm
9. http://en.wikipedia.org/wiki/Dalmatian_language
10. Viorel Dolha: *Totul despre români din Timoc*. <http://ro.altermedia.info/cealalta-romanie/totul-despre-romanii-din-timoc-ii-2256.html>
11. A valóságban ez egyáltalán nem ritka helyzet. Néhány további „közeli” példa: a romániai magyar kisebbségi közösség, illetve a moldvai csángók; a Moldovai Köztársaságban, illetve a Besszarábia déli, Ukrajnához tartozó részében élő „moldvaiak” (moldovánok) és a ma szintén Ukrajnához tartozó Észak-Bukovinában, valamint a Kárpátalján élő „románok”; az ukrán/ruszin „páros” Kárpátalján, Szlovákiában, a Vajdaságban és Lengyelországban.
12. Ennek nem egyetlen, de legismertebb irodalmi megfogalmazása Borislav Pekia (1930–1992) cincár származású szerb író *Aranygyapjú (Zlatno runo)* című 3500 oldalas, hétközetes történelmi regényfolyama, ami az író meghatározása szerint „fantazmagória”, egy vlach család több évszázados története Délkelet-Európa színterein. Az első két kötet francia fordításban is megjelent, informatív elő- és utószókkal. Lásd en.wikipedia.org/wiki/Borislav_Pekia. Hasonló családi tapasztalatot ír le egyik esszéjében a kiváló aromán származású bukaresti etnológus, Irina Nicolau (1946–2002).
13. Thede Kahl: *Hirten in Kontakt. Sprach- und Kulturweandel ehemaliger Wanderhirten in Epirus und Südalbanien*. Münster–Wien–New York, 2007

14. Petar Atanasov: *Le mégléno-roumain de nos jours. Une approche linguistique*. In: *Balkan-Archiv, Neue Folge, Beiheft 7*, Hamburg 1990; Wolfgang Dahmen: *Rumanisch: Areallinguistik III Arumunisch*. In: Günter Holtus – Michael Metzeltin – Christian Schmitt (Hg.): *Lexikon der Romanistischen Linguistik 3*. Tübingen, 1989, 423–435.; Johannes Kramer: *Rumanisch: Areallinguistik II Meglenorumanisch*. In: uo. 436–447. Idézi Thede Kahl: *Minderheiten...* i. m. 152.
15. Thede Kahl: *Sprache und Intention der ersten aromunischen Textdokumente*. In: *Festschrift Prof. Dr. Gerhard Birkfellner*. Symanzik, Bernhard (ed.), Münster, 2006.
16. Thede Kahl: *Paradosiakí horentikí paradosi ton Vláhon tis kai xénes epidráséis sti valkanikí diasporá tous*. In: *Greek Dances Archives*. Báiasă, 2004. (Románul: *Muzica și dansurile tradiționale aromâne în Munții Pind și influențele străine în diaspora balcanică*. In: Thede Kahl: *Istoria aromânilor...* i. m. 165–182.)
17. Peyfuss, Max Demeter: *Die aromunische Frage*. Wien–Köln–Graz, 1974.
18. A kérdéskörre lásd például Vékony Gábor: *Dákok, rómaiak, románok*. Bp., 1989. (A vonatkozó szakirodalommal.)
19. Lásd a gödöllői múzeum 2003-as, a Sina családnak szentelt kiállításával kapcsolatos kiadványait. *Az arany ember*. Írta és szerk. Kerényi B. Eszter; *A Sina család Magyarországon. Tudományos konferencia. Gödöllő, 2003. április 26.* Gödöllő, 2004. Mindkettőben a tárgyra vonatkozó magyar könyvészet jelentős részével.
20. Csörtán Ferenc: *Nem muzulmán közösségek az Oszmán Birodalomban*. Limes, 2000. 1. sz. 23–38.
21. Hasonló Ajánlásokat bocsátottak ki az európai jiddis, a roma/cigány, valamint a moldvai csángó nyelv és kultúra védelmében is.
22. Thede Kahl: *The Ethnicity of Aromanians after 1990: the Identity of a Minority that Behaves like the Majority*. In: *Ethnologia Balkanica 6*. München–Sofia–New York, 2002. Román fordítása: Thede Kahl: *Istoria aromânilor...* i. m. 57–60.
23. Uő: *Minderheiten...* i. m. 152.
24. Uő: *The Ethnicity of Aromanians...* i. m. Román fordítása Kahl, Thede: *Istoria aromânilor...* i. m. 60–62.
25. Uo. 66.
26. Latinul a. m. „négyyszög”.
27. Thede Kahl: *The Ethnicity of Aromanians...* i. m. Román fordítása: Thede Kahl: *Istoria aromânilor...* i. m. 66–68.
28. Schäfer László: *A görögök vezető szerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában*. Bp. 1930; Ödön Fűves: *Die bekanntesten geadelten Griechen in Ungarn*. *Balkan Studies 3*. Thessaloniki, 1964, 303-308; Papp Izabella: *Görög nemes családok Magyarországon a XVIII-XIX században*. In: *Posztbizánci közlemények V*. Szerk. Nagy Márta, Debrecen, 2002, 20–36; Papp Izabella: *Görög nemesek Magyarországon*. In: *A Sina család Magyarországon* i.m. 9.

